Homeopathie rond 1900: een 'klein geloof'?

MARIJKE GIJSWIJT-HOFSTRA

Rond 1900 was er sprake van een grote belangstelling voor het occulte. Dat is althans wat Jan Romein in zijn *Op het breukvlak van twee eeuwen* beweert, en wat nadien keer op keer is herhaald.[1] Het fin de siècle als de tijd van de honderdenéén profeten, de tijd van de *petites religions*, de 'kleine geloven'. Romein zet een bont gezelschap neer van spiritisten, theosofen, antroposofen, Christian Scientists, vegetariërs, anti-vivisectionisten, geheelonthouders, en ook homeopaten, om van de vele anderen nog maar te zwijgen.

Het is een fascinerend beeld, maar wat kunnen we ermee? Veegt Romein niet al te veel op één hoop en construeert hij zodoende samenhang waar die niet of maar zeer ten dele kan worden gevonden? Piet de Rooy heeft er terecht op gewezen dat Romeins opsomming van 'kleine geloven' een wel zeer heterogene verzameling oplevert. Geen wonder ook, want Romein hanteert 'eigenlijk geen enkel selectiecriterium', aldus De Rooy.[2]

Toch behoeft dit laatste enige nuancering. Romein kiest immers wel degelijk een selectiecriterium: het occulte. Maar de manier waarop hij met dit criterium omspringt is uiterst discutabel. Om te beginnen laat Romein na het begrip occult van een definitie te voorzien. Vervolgens blijkt uit zijn opsomming van 'kleine geloven' dat hij wel erg veel onder de noemer van het occulte wil scharen. Al te veel, zoals ik al eens heb beweerd.[3] Het lijkt wel alsof het occulte voor Romein meer omvat dan Van Dale te bieden heeft. Van Dale vermeldt als betekenissen 1. in het verborgene, in stilte plaatshebbend; 2. alleen voor ingewijden kenbaar, geheim: de occulte wetenschappen, magie, theosofie, astrologie e.d.[4] Romein gaat verder, en lijkt het occulte te verheffen tot een *pars pro toto* voor al wat op hem als zweverig overkomt en hem als zodanig tegenstaat.

De stap van het occulte naar een typering van de 'kleine geloven' in termen van 'salutisme' en idealisme is vervolgens vlot gezet. Romein diagnosticeert 'dit haken naar heil en heiligheid' als symptoom van 'de fundamentele onzekerheid en onbevredigdheid van de geest van deze tijd'.[5] De 'kleine geloven' dus als humanitair-idealistische stromingen die 'zoekende zielen' een houvast moeten bieden.[6]

Met dit al wordt het er niet eenvoudiger op om vast te stellen of homeo-

pathie, zoals Romein het wil en in diens voetspoor de redactie van dit themanummer over 'medische kleine geloven', inderdaad als een 'klein geloof' temidden van andere 'kleine geloven' kan worden beschouwd. Deze prealabele vraag kan ook anders worden geformuleerd, namelijk of homeopathie rond 1900 primair als een levensbeschouwelijke of een humanitair-idealististische stroming – de twee varianten die De Rooy, zij het in andere bewoordingen, binnen de 'kleine geloven' onderscheidt, de eerste van alle tijden, de tweede veelal nieuw[7] – dan wel als een alternatieve medische beweging kan worden beschouwd. Dit is een vraag die uiteraard ook relevant is voor andere stromingen waarin het element van genezing een meer of minder prominente rol speelde. Ik zal me echter beperken tot een nadere plaatsbepaling van de homeopathie en beargumenteren dat homeopathie niet voor een 'klein geloof' kan doorgaan. Daarna volgt een uitweiding over de populariteit van homeopathie rond 1900 en over de vraag in hoeverre de homeopathische aanhang tevens vegetariër, geheelonthouder, anti-vivisectionist, spiritist of nog zoiets was. Juist een dergelijke clustering zou het fin de siècle, maar evengoed de decennia erna, een bijzondere dimensie kunnen verlenen ten opzichte van de eraan voorafgaande periode.

Homeopathie en het occulte

Of de typering van homeopathie als een 'klein geloof' kan standhouden hangt uiteraard af van de criteria die worden gehanteerd. Ik houd het bij een drietal maatstaven: het occulte gehalte van homeopathie, het aandeel van 'geloof' in de homeopathische theorie en praktijk en het humanitair-idealistische gehalte van homeopathie. Het accent zal liggen op ontwikkelingen in Nederland.

Om te beginnen verdient natuurlijk de kwestie van het occulte gehalte van de toenmalige homeopathie aandacht. Occult in de meer strikte betekenis van geheimzinnig of geheim, dan wel occult of occultistisch als adjectief bij occultisme, dat ik in navolging van Wouter Hanegraaff opvat als een vanaf de negentiende eeuw als zodanig herkenbare stroming binnen de westerse esoterie.[8]

Het kan moeilijk worden volgehouden dat de homeopathie absoluut geen naar het occultisme neigende ideeën heeft voortgebracht. In zijn latere werk gaf de grondlegger van de homeopathie, Samuel Hahnemann (1755-1843), daar zelfs onmiskenbare staaltjes van weg met zijn aanname van een levenskracht.[9] Hij vatte ziekte op als ontstemde levenskracht en geneesmiddelwerking als het dynamisch, dat wil zeggen niet-atomisch, stemmen van de levenskracht. In nauwe samenhang hiermee ontwikkelde Hahnemann zijn leer van de verdunningen, het potentiëren. Zijn voorkeur ging uit naar de zogenoemde hoge potenties: sterk verdunde en geschudde geneesmiddelen. Hoe hoger de verdunning en dus hoe kleiner de substantie van het geneesmiddel, des te krachtiger zou de levenskracht erdoor worden gestimuleerd.

Als basisprincipe van zijn therapie had Hahnemann in 1796 het *similia similibus curentur* geformuleerd, hetgeen betekent dat het gelijksoortige door het gelijksoortige kan worden genezen. Of anders gezegd: zieken kunnen met die middelen worden genezen die bij gezonden gelijkende symptomen kunnen opwekken. In 1807 noemde Hahnemann zijn geneeswijze homeopathie.

Rond 1900 had de homeopathie er dus al zo'n honderd jaar opzitten. Het was bepaald geen nieuwe beweging. Bovendien had de homeopathie in landen als Duitsland, Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten inmiddels aan populariteit ingeboet.[10] Dat gold echter niet voor Nederland waar de homeopathie juist tegen het eind van de negentiende eeuw pas goed begon door te breken, al had de beweging ook al halverwege deze eeuw, met name in Rotterdam, een periode van bloei gekend.[11] In ieder geval was het aantal homeopathische artsen tussen 1887, een jaar nadat de Vereeniging tot Bevordering der Homoeopathie in Nederland was opgericht, en 1900 van vier tot veertien gestegen. Deze stijgende lijn zou zich bovendien in de daarop volgende jaren doorzetten. Zo kwam hun aantal in 1914 op 31, en in het begin van de jaren twintig op rond de 35. Daarnaast wisten ook onbevoegde homeopaten – doorgaans verkopers van homeopathische geneesmiddelen die geneeskundige adviezen verstrekten zonder als arts te zijn gekwalificeerd – zich van een clientèle verzekerd.[12] Ook homeopathische zelfmedicatie kon zich, met name op het platteland, in een zekere belangstelling verheugen.

Hoewel Hahnemanns latere werk occultistische trekjes vertoonde, en diverse andere homeopathische artsen hem hierin volgden, werd dit beslist niet de dominante trend in de homeopathie. Wel werd het een strijdpunt binnen de homeopathische gelederen. Hier en daar kwam het tot een ware richtingenstrijd die de populariteit van de homeopathie bepaald geen goed deed. In Nederland viel hiervan vooralsnog niet veel te bespeuren. Het rond 1900 nog kleine groepje homeopathische artsen legde een tamelijk grote eensgezindheid aan de dag. Zo liet de voorzitter van de Vereeniging tot Bevordering der Homoeopathie in Nederland, N.A.J. Voorhoeve, in 1899 in het *Homoeopathisch maandblad* weten dat, wat de bijzaken betreft, 'ongetwijfeld nauwelijks één wetenschappelijk ontwikkeld homoeopaat aan de zijde van Hahnemann [zal] staan'. Daartoe rekende hij 'wat Hahnemann b.v. over de psora-theorie, over de wijze van het opheffen der zwakkere, natuurlijke ziekte door de sterkere, kunstmatige ziekte, over de levenskracht, over het potentieëren etc. gezegd en geleerd heeft'. Over de hoofdzaak, te weten het beginsel 'Similia similibus curantur', waren natuurlijk allen, 'die op den naam van homoeopaat aanspraak kunnen maken' het eens.[13]

Pas vanaf 1910 trad er interne onenigheid in de homeopathische gelederen aan het licht naar aanleiding van het Ontwerp Homoeopathisch Supplement tot de Nederlandsche Pharmacopee.[14] Dit in 1910 gereedgekomen ontwerp was samengesteld door een in 1904 door de regering benoemde

commissie van zowel homeopathische als niet-homeopathische artsen en apothekers. Het werd evenwel ten gevolge van een ongunstig advies van de Centrale Gezondheidsraad niet officieel bekrachtigd. Wat was het geval? De homeopathisch arts J.T. Wouters, buitengewoon lid van de Centrale Gezondheidsraad, had fel geprotesteerd tegen het ontwerp-supplement omdat er geen voorschriften omtrent hoge potenties – sterk verdunde geneesmiddelen – in waren opgenomen. Wouters' protest droeg in niet geringe mate bij tot de negatieve opstelling van de overige leden van de adviescommissie van de Gezondheidsraad. Zij realiseerden zich dat homeopaten niet alleen intern waren verdeeld over de mate waarin geneesmiddelen moesten worden verdund, maar ook over de fundamentelere kwestie of het potentiëren de geneesmiddelen voorzag van een mysterieuze kracht. Ze vonden dat homeopaten het eerst maar over deze zaak eens moesten zien te worden en voegden hieraan toe dat ze volstrekt van mening verschilden met Wouters over de veronderstelde grote kracht van hoge potenties.[15]

Drie jaar later, toen op initiatief van de in 1898 opgerichte Vereeniging van homoeopathische geneesheeren in Nederland en met toestemming van de regering het bewuste supplement alsnog voor eigen rekening onder de titel *Nederlandsch homoeopathisch artsenijboek* werd gepubliceerd, bleek Wouters in zijn protesten niet alleen te staan. Een kleine minderheid van de Nederlandse homeopathische artsen stelde zich kritisch op tegenover wat zij beschouwden als een ontoelaatbare afwijking van de zuivere, klassieke homeopathie, zoals bedoeld door Hahnemann. Het overgrote deel van hun collega's moest echter nog steeds niets hebben van hoge potenties en de hieraan ten grondslag liggende idee van een levenskracht. Voor hen fungeerde zuiverheid zoals voorgestaan door klassieke homeopaten allerminst als een ideaal.[16]

Al met al kan voor Nederland worden geconcludeerd dat de homeopathie het, althans wat de homeopathische artsen en vermoedelijk ook hun clientèle betreft, rond 1900 geheel of nagenoeg geheel zonder occulte elementen moest stellen. Pas tijdens de discussies over een homeopathisch supplement van de Nederlandse Pharmacopee en de nasleep daarvan bleek dat enkele homeopathische artsen er een andere, meer naar het occulte neigende mening op nahielden.

Homeopathie en 'geloof'

De tweede maatstaf voor de plaatsbepaling van homeopathie, het aandeel van 'geloof' in de homeopathische theorie en praktijk, voert onze verkenning in een tweetal richtingen, namelijk van religie en wetenschap. Te beginnen met religie. We kunnen ons afvragen in hoeverre homeopathie als een vorm van religie of levensbeschouwing fungeerde, en voor wie dan wel. Tegenstanders van de homeopathie hadden de homeopathie in haar beginfase meer dan eens betiteld als een sekte van gelovigen, met Hahnemann als hun valse profeet.[17] Daar hadden homeopaten ook wel aanleiding

toe gegeven, Hahnemann voorop met zijn bestempeling van 'allopaten' tot ongelovigen.[18] Vooral in het buitenland kwamen homeopaten keer op keer met verhalen over hun bekering tot Hahnemanns leer, een bekering die niet zelden vooraf was gegaan door de wonderbaarlijke genezing van de bekeerling of van iemand uit diens naaste omgeving dankzij de homeopathie.[19] Bekeringsverhalen van Nederlandse homeopaten en patiënten zijn uitermate schaars en dateren uit de jaren dertig tot en met vijftig van de negentiende eeuw. Dat neemt niet weg dat met name het vanaf 1890 verschijnende *Homoeopathisch maandblad* van de Vereeniging tot Bevordering der Homoeopathie in Nederland zich ook nog na de eeuwwisseling met een zekere regelmaat bleef bedienen van een van zendingsijver doordrenkte retoriek.[20] Dit zegt echter meer over de indertijd in bepaalde kringen effectief geachte stijl van propaganda voeren dan over de beoogde doeleinden, die, naar zal blijken, niet verder reikten dan het medische domein.

Toen de homeopathie in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw een verlate opbloei doormaakte was in ieder geval de tijd voor religieus getoonzette homeopathische bekeringsverhalen goeddeels voorbij. Nederlandse homeopathische artsen moesten daar in ieder geval niets van hebben. Zo namen zij, naar reeds bleek, lang niet alle ideeën van Hahnemann serieus. Van de waarheid van het *similia*-principe waren zij echter overtuigd, overigens net zo goed als niet-homeopathische artsen hun eigen waarheid koesterden. Misschien vertoonden homeopaten sekte-achtige trekjes, maar daaruit kan nog niet de gevolgtrekking worden gemaakt dat de homeopathie voor hen méér betekende dan de enig juiste of, op zijn minst, beste geneesmiddeltherapie. Voor tot uitoefening van de geneeskunst onbevoegde homeopaten als de vanaf ongeveer 1900 opererende Rudolph Haverhoek, die de verkoop van homeopathische geneesmiddelen combineerde met het 'gratis' verstrekken van medische adviezen, kan zelfs worden verondersteld dat niet het homeopathische principe maar de afzetmogelijkheid van homeopathische geneesmiddelen de doorslag gaf.[21]

Wat voor homeopathische artsen gold, kan ook voor de vaste lekenaanhang van de homeopathie worden aangenomen. Geen religie, geen vervangend geloof om existentiële onzekerheden weg te nemen, maar een medische therapie waar men vertrouwen in had. Overigens bleek vertrouwen of geloof in de homeopathie heel goed te kunnen sporen met hetgeen in bepaalde religieuze richtingen werd beleden. Zo gaf de Rotterdamse homeopathisch arts F.W.O. Kallenbach eind negentiende eeuw te kennen dat 'zij, die een strengere richting en een meer ideale opvatting van het leven toegedaan zijn, meer tot de Homoeopathie over[hellen] dan de vrijdenkers en materialisten'.[22] In orthodox-protestantse kring gebeurde het, met name op het platteland, met enige regelmaat dat in Kampen opgeleide predikanten de homeopathie uitdroegen, homeopathische medicatie verschaften of homeopathische zelfmedicatie aanbevalen.[23]

Tot welke religieuze richting men ook behoorde – zo daar al sprake van

was – geloof of vertrouwen in de homeopathie of in een homeopathisch genezer was, zeker voor de vaste clientèle, ontegenzeggelijk van belang, ook al moet het etiket religieus of levensbeschouwelijk hieraan worden onthouden. Maar geldt dat niet net zo goed voor andere geneeswijzen, met inbegrip van de officiële geneeskunde? Overigens dient de omvang van het verschijnsel 'winkelen' op de medische markt niet te worden onderschat. Evenals tegenwoordig bestond ook indertijd een flink deel van de clientèle van homeopathische artsen of genezers uit mensen die hen incidenteel consulteerden in de hoop dat zij genezing konden bieden waar anderen hadden gefaald.[24] Slechts een bescheiden deel van de 'shoppers' koos voor een duurzame en exclusieve relatie tot de homeopathie.

Een andere manier om het aandeel van 'geloof' in de homeopathie te benaderen is via het aandeel van wat als wetenschap en daarmee als het tegendeel van geloof werd beschouwd. In een periode dat de natuurwetenschappelijk georiënteerde geneeskunde het ene na het andere wapenfeit kon boeken en daarmee onomstotelijk aan prestige had gewonnen, kon het niet uitblijven dat ook homeopathische artsen hun uiterste best deden om volgens de toenmalige criteria wetenschappelijk serieus te worden genomen. In eigen kring lukte hun dat beter dan onder niet-homeopathische vakgenoten die de homeopathie dan ook als een wetenschappelijke dwaling afschilderden.[25] Van homeopathische zijde wilde men inmiddels best erkennen dat ook de 'allopathie' veranderingen ten goede had doorgemaakt en dat iedere arts, ook een homeopaat, daarvan op de hoogte diende te zijn. Sterker nog, het zou verstandig zijn de homeopathie als onderdeel van de algemene geneeskunde te beschouwen. De betreffende homeopathische woordvoerder ging zelfs zover dat hij toegaf dat het wetenschappelijk bewijs voor de waarheid van het *similia*-beginsel nog ontbrak. Hij voegde daar evenwel aan toe dat zij op goede gronden kon worden afgeleid.[26] Kennelijk maakte dat geen indruk op de tegenpartij. Hoezeer de homeopathische artsen ook gespitst waren op het waarmerk 'wetenschappelijk', het werd hun van niet-homeopathische zijde onthouden.

Toch had het niet veel gescheeld of het was er in 1903 van gekomen dat een vacante leerstoel farmacologie aan de Universiteit van Leiden door een homeopaat was bezet. Premier Abraham Kuyper, een vurig aanhanger van de homeopathie, had zich hier sterk voor gemaakt, maar tevergeefs, want het bleek niet mogelijk een geschikte kandidaat bereid te vinden om deze post te vervullen.[27] Uiteindelijk zou pas in 1961 een privaatdocentschap in de homeopathische geneesmiddelenleer aan de Vrije Universiteit worden gerealiseerd.

Homeopathie en humanitair-idealisme

Als derde en laatste maatstaf fungeert het humanitair-idealistische gehalte van de homeopathie. Stond de toenmalige homeopathie voor meer dan louter een specifieke geneesmiddelentherapie? Of anders gezegd, waren

homeopaten wereldverbeteraars? Welke niet-medische idealen werden in dat geval uitgedragen?

Welnu, het humanitair-idealistische gehalte van de homeopathie als zodanig was zo goed als nihil. Noch de Nederlandse noch buitenlandse publicaties over homeopathie uit het fin de siècle bevatten bespiegelingen over of oproepen tot de totstandbrenging van een betere wereld, of het moest zijn dat hiermee een, uiteraard dankzij de homeopathische geneeswijze, gezondere mensheid werd bedoeld. De homeopathie vormde, met andere woorden, een louter medisch georiënteerde beweging die niet meer, maar ook niet minder te bieden had dan een specifieke geneesmiddelentherapie. Dat deze geneeswijze een zekere populariteit genoot onder bijvoorbeeld vegetariërs en anti-vivisectionisten – eveneens 'kleine geloven' volgens Romein en in dit themanummer ook als zodanig gepresenteerd – doet daar niets aan af. Zij konden hun eventuele humanitaire bevlogenheid buiten de homeopathie botvieren.

Hooguit kan worden gewezen op de vele initiatieven van homeopathische zijde om de verbreiding van Hahnemanns geneeswijze te bevorderen. Enig idealisme was hieraan niet vreemd. Ook aan de armen werd gedacht. Zo konden dankzij donaties van leden van de Vereeniging tot Bevordering der Homoeopathie in Nederland rond 1900 enkele homeopathische poliklinieken worden geopend waar armen zich gratis konden laten behandelen.[28] Toch gaat het te ver om deze initiatieven louter als een uiting van humanitair-idealistische bewogenheid op te vatten. Homeopathische geneeskundige hulp aan armen – een fraai staaltje van medisch-verzuilde armenzorg – was immers tevens een manier om de homeopathische geneeswijze een ruimere bekendheid te geven en homeopathische artsen van een breed samengestelde clientèle te voorzien. Daarnaast werden donaties aangewend om jonge artsen in de gelegenheid te stellen om in het buitenland een opleiding tot homeopaat te volgen. Op soortgelijke wijze werd de bouw van het homeopathisch ziekenhuis te Oudenrijn – geopend in 1914 – financieel mogelijk gemaakt.

Al met al lijkt de homeopathische vrijgevigheid in ruime mate bestemd te zijn geweest voor homeopathische dienstverlening ten behoeve van de eigen achterban. Van een verderstrekkend idealisme binnen de homeopathische gelederen viel niets te bespeuren. Voorzover homeopaten zich opstelden als wereldverbeteraars was dat eerder vanuit een buiten de homeopathie liggende inspiratie.

Homeopathie temidden van de 'kleine geloven'

Het voorgaande maakt duidelijk dat homeopathie niet als 'klein geloof' kan worden beschouwd. Zeker niet in het Nederland van rond 1900, maar elders vermoedelijk evenmin. Ten eerste ontbrak het de homeopathie, althans in Nederland, aan occulte elementen. Ten tweede fungeerde de homeopathie niet als een vorm van religie of levensbeschouwing, noch

voor artsen, noch voor onbevoegde homeopaten, noch voor (potentiële) patiënten. Daar komt nog bij dat homeopathische artsen zich er ten zeerste voor inzetten voor 'wetenschappelijk' vol te worden aangezien. Dat neemt niet weg dat 'geloof' en vertrouwen in de homeopathie en de homeopaat wel degelijk een belangrijke rol konden spelen. Maar daarin onderscheidde de homeopathie zich niet noemenswaardig van de officiële geneeskunde. En ten derde: van een niet-medisch gericht idealisme was ook al vrijwel geen sprake.

Het zou heel goed kunnen dat een aantal andere 'kleine geloven' eveneens van dit etiket, of welke andere gemeenschappelijke noemer ook, moet worden ontdaan indien ieder van de drie bovenstaande maatstaven zou worden aangehouden. Wat is er bijvoorbeeld voor occults aan vegetarisme of anti-vivisectionisme? Ook voert het te ver om deze bewegingen een religieus of levensbeschouwelijk karakter toe te kennen, zoals dat bijvoorbeeld wél toekomt aan de Christian Scientists die bovendien voorzagen in een eigen vorm van genezen. Vegetarisme en anti-vivisectionisme ontbrak het daarentegen niet aan humanitair-idealistische bewogenheid, integendeel. Terwijl homeopathie aan geen van de drie criteria voldoet, lijken zich voor andere 'kleine geloven' clusters af te tekenen rond een of meer van deze maatstaven.[29] Hoe dan ook is er behoefte aan een systematische vergelijking en een nadere classificatie van de 'kleine geloven'. Hoe nieuw waren ze, en wat beoogden ze? En hoe populair waren ze eigenlijk, en zette die populariteit zich na de eeuwwisseling door? Wie voelden zich ertoe aangetrokken of juist afgestoten, en waarom? Hoe stabiel of 'trouw' was hun aanhang? En, bepaald ook intrigerend, hoe stond het met de overlapping in aanhang van de verschillende bewegingen? Wat waren de verbindende elementen in geval van overlapping? En, uiteindelijk, wat zegt dit alles over het al dan niet specifieke karakter van het fin de siècle, en over de bredere maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland rond 1900?

Om weer terug te komen bij de homeopathie: haar aanhang was, voorzover bekend, divers. Allereerst bestond, zoals vermeld, een aanzienlijk deel van de clientèle uit 'shoppers' die, als dat zo uitkwam, hooguit enkele malen een homeopathisch arts – dan wel een onbevoegde homeopaat – consulteerden, bijvoorbeeld wanneer de eigen arts geen uitkomst had kunnen bieden. De trouwe aanhang omvatte een veel kleinere groep. Daartoe behoorden natuurlijk in de eerste plaats de leden van de Vereeniging tot Bevordering der Homoeopathie in Nederland, zo'n vierhonderd rond de eeuwwisseling. Daarna daalde het ledental tot onder de driehonderd totdat zich rond 1910 een zekere stabilisatie voordeed, en bovendien het aantal 'begunstigers' het aantal leden ging overtreffen.[30] Zoals vermeld zette de eerder begonnen stijging van het aantal homeopathische artsen ook na 1900 door: van veertien in 1900 tot 31 in 1914. Dit zou erop kunnen wijzen dat de vaste aanhang van de homeopathie na 1900 meer toenam dan de ontwikkeling van het ledental van de Vereeniging doet vermoeden, of dat, zoals in homeopathische kring werd beweerd, het aantal homeopathische

artsen pas in de loop van deze periode een niveau bereikte dat kon voldoen aan een al langer bestaande vraag.[31] Het kan echter ook zijn dat de incidentele clientèle voor een voldoende en mogelijk toenemend emplooi van homeopathische artsen zorgde.

Met de geografische spreiding van homeopathische artsen was het ongelijk gesteld. In 1900 was de provincie Zuid-Holland met zes homeopathische artsen het best voorzien, gevolgd door Noord-Holland en Gelderland met ieder drie, en Utrecht en Overijssel met ieder één. In 1912 konden inmiddels ook de minder dicht bevolkte provincies Zeeland, Friesland en Groningen over een homeopatisch arts beschikken, terwijl met uitzondering van Overijssel de eerder genoemde provincies twee tot drie extra homeopaten telden.[32] Zoals reeds bleek werd eind negentiende eeuw gesignaleerd dat veel religieus orthodoxen zich tot de homeopathie voelden aangetrokken.[33] Een kwart eeuw later schreef Gewin dat de Nederlandse aanhang van de homeopathie in belangrijke mate bestond uit 'orthodoxen', in het bijzonder 'kleinburgers, christelijke onderwijzers, predikanten en lieden, die tot de *society* behoren'.[34] Onderzoek van Loes Knotter naar de Zeeuwse patiënten van de Gentse homeopathisch arts Gustave van den Berghe aan het eind van de negentiende eeuw heeft dit beeld slechts ten dele bevestigd. Ook anderen dan 'orthodoxen' – lees hier: oud-gereformeerd, christelijk gereformeerd en gereformeerd – ondernamen de reis naar Gent, en van een opvallende oververtegenwoordiging van 'orthodoxen' was evenmin sprake.[35] De band tussen protestantse orthodoxie en homeopathie was zeker aanwezig, maar het was geen exclusieve.

Ook over de sociale status van de homeopathische clientèle valt meer te zeggen. De homeopathisch arts Kallenbach liet in 1899 bij zijn vertrek uit Rotterdam weten dat de 'groote handelsstand' thans helaas nog maar weinig, ja zelfs het minst opheeft met de homeopathie.[36] Onder de gestudeerde standen zijn rechtsgeleerden het minst, en geestelijken, vooral predikanten op het platteland, het meest voor de homeopathie geporteerd. Ook bij onderwijzers en hoofden van scholen is de homeopathie volgens Kallenbach 'nog al gewild', en zij is 'zeer verspreid en gezien bij den beschaafden en meer gegoeden, en niet minder bij den kleinen burgerstand'. Onder de Zeeuwse patiënten van Van den Berghe was de kleine burgerij het best vertegenwoordigd, maar de hoge burgerij en mensen die in dienstverband werkten waren zeker niet afwezig.[37]

Het *Homoeopathisch maandblad* biedt nog enige aanvullende informatie. Leden van de adel en de betere kringen figureren prominent als bestuurslid en donateur, maar daarnaast deden ook vele anderen die een wat minder hoge plaats op de sociale ladder innamen een duit in het zakje. Afgezien van incidentele grote donaties of legaten, waren giften van één tot vijftien gulden heel gebruikelijk. Dankzij deze giften konden, zoals vermeld, diverse projecten worden gefinancierd, zoals het in 1914 geopende homeopathische ziekenhuis te Oudenrijn, en de rond 1900 in diverse steden gestichte homeopathische poliklinieken voor de gratis behandeling van armen. Daar-

naast waren er homeopathische ziekenfondsen en namen homeopathische artsen in algemene ziekenfondsen deel. Zo blijkt dat naast de hogere kringen en mensen met een wat ruimere of althans niet al te krappe beurs ook armen tot de homeopathische clientèle behoorden. Of zulke armen ook tot de trouwe aanhang van de homeopathie kunnen worden gerekend, is overigens nog maar de vraag.

Onderzoek naar de in rechtszaken als getuige optredende clientèle van de aanvankelijk te Utrecht gevestigde homeopathische geneesmiddelenverkoper Rudolph Haverhoek, die tussen 1900 en het begin van de jaren dertig tal van keren werd veroordeeld wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst, wijst het volgende uit. Zij behoorden overwegend tot de lagere middengroepen en waren ongeveer gelijk verdeeld over de seksen, de leeftijdsgroepen tussen twintig en zestig jaar waren het best vertegenwoordigd, en het ging om een religieus gemengde en voornamelijk stedelijke groep.[38]

Wanneer vervolgens wordt bezien of de vaste aanhang van de homeopathie zich tevens voelde aangetrokken tot het vegetarisme, het anti-vivisectionisme, de geheelonthouding en wat dies meer zij, en of omgekeerd vegetariërs, anti-vivisectionisten, geheelonthouders en dergelijken een voorkeur voor homeopathie aan de dag legden, dan blijkt een duidelijke uitspraak bij de huidige stand van het onderzoek niet mogelijk. De Vereeniging tot Bevordering der Homoeopathie in Nederland oefende geen aandrang uit op de leden om zich ook bij dergelijke andere bewegingen aan te sluiten. Van bepaalde kopstukken, zoals Felix Ortt, is evenwel bekend dat hij niet alleen anti-vivisectionist maar ook vegetariër was, en bovendien de natuurgeneeswijze en de homeopathie was toegedaan.[39] En zo zijn er natuurlijk meer geweest: goed opgeleide, ethisch denkende mensen met een doorgaans protestantse, ook vrijzinnig protestantse, achtergrond.

Het kon echter ook anders lopen. Zo kon een vegetariër of anti-vivisectionist de homeopathie best als onzin afdoen, en omgekeerd waren lang niet alle aanhangers van de homeopathie vegetariër of anti-vivisectionist. De vraag wie een bepaalde clustering van lidmaatschappen al dan niet aantrekkelijk vonden, en waarom, is nog nauwelijks gesteld, laat staan beantwoord. Voor Romein was een dergelijke vraag niet nodig. Homeopaat, vegetariër, anti-vivisectionist of geheelonthouder, het was allemaal één pot nat. Lees de bekende tirade van Romein er maar op na:

> Een zelfde houding [als bij de drankbestrijders] ontmoeten we bij de homeopaten, bij de vegetariërs, de antirokers, de blootvoeters, antikunstmesters, aardstralers en rein-levenmensen die in de regel tegelijk pacifisten, tegen de vivisectie en bewonderaars van Tolstoi, de profeet van Jasnaja Poljana, waren. Heel dit ongrijpbare en toch overal voelbare idealisme, al dit gezond en zuiver willen doen had in zijn eenzijdigheid en onwerkelijkheid vaak iets ziekelijks, al dit

streven naar het hogere vaak iets onmenselijks in zijn bloedeloze humorloosheid.[40]

Inmiddels weten we wel beter maar nog niet genoeg. Niet alleen de samenstelling van de aanhang van de diverse bewegingen en de onderlinge overlapping ervan, maar ook de motivaties van de aanhangers, waar zij voor stonden en op welke wijze zij zich inzetten verdienen nader onderzoek. Zulk onderzoek zou wel eens kunnen uitwijzen dat clustering van de aanhang van dergelijke bewegingen slechts op bescheiden schaal voorkwam. Indien deze veronderstelling juist blijkt te zijn is des te meer omzichtigheid geboden bij het doen van uitspraken over plaats en betekenis van de 'kleine geloven' of hoe ze dan ook benoemd zullen gaan worden. Hun diversiteit moet in elk geval niet worden onderschat. Bovendien is een verruiming van het tijdsperspectief hard nodig willen we de relatieve populariteit van de 'kleine geloven' ten tijde van het fin de siècle naar waarde kunnen schatten. De homeopathie – voorzover van 'de' homeopathie kan worden gesproken – was, zoals gezegd, rond 1900 bepaald geen nieuwe beweging, en zou ook daarna nog decennialang een opgaande lijn beleven. Dit gaat ook op voor onder meer de natuurgeneeswijze en het vegetarisme. Een verlenging van het tijdsperspectief kan in ieder geval het fin de siècle tot de juiste proporties terugbrengen. Als dat gebeurt zonder de vooringenomenheid van een Romein of van antagonistische tijdgenoten uit de laatnegentiende en vroeg-twintigste eeuw, dan zal dat kunnen bijdragen tot een verantwoorder beeld van het fin de siècle.

Prof. dr. M. Gijswijt-Hofstra, Prinses Marijkestraat 42, 1077 XD Amsterdam

Noten

1 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 2 delen (Leiden en Amsterdam 1967) II, 212-229.
2 P. de Rooy, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *BMGN* 106 (1991) 625-640, aldaar 626.
3 Marijke Gijswijt-Hofstra, *Vragen bij een onttoverde wereld* (Amsterdam 1997) 17.
4 Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* (Utrecht en Antwerpen 1992). Het lemma occult komt noch in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* uit 1893, noch in het supplement hiervan uit 1913 voor.
5 Romein, *Op het breukvlak* II, 227.
6 Ibidem, 220.
7 De Rooy, 'Een hevig gewarrel', 226.
8 W.J. Hanegraaff, 'Esoterie, occultisme en (neo)gnostiek: historische en inhoudelijke verbanden' in: R. Kranenborg ed., *Esoterie. Religieuze bewegingen in Nederland* 25 (Amsterdam 1992) 1-28, aldaar 9-12. Idem, *New Age religion and Western culture. Esotericism in the mirror of secular thought* (Leiden 1996) 421-423. Kenmerkend voor de esoterie zijn volgens Hanegraaff minimaal de volgende vier elementen: de theorie over het bestaan van universele correspondenties tussen alle delen van het zichtbare en onzichtbare universum; de idee van een levende natuur; een sterke interesse voor 'bemiddelingen' tussen mens en God, waarbij creatieve verbeeldingskracht een belangrijke rol speelt; en de idee dat mensen een spiritueel ontwikkelingsproces doormaken.
9 Zie o.a. Tjerk Wiersma, *Homeopathie als verboden spiegelbeeld van de reguliere geneeskunde* (Groningen 1987).
10 Zie Martin Dinges ed., *Weltgeschichte der Homöopathie. Länder. Schulen. Heilkundige* (München 1996). Robert Jütte, Guenter B. Risse en John Woodward ed., *Culture, knowledge, and healing. Historical perspectives of homeopathic medicine in Europe and North America* (Sheffield 1998).
11 Zie bijvoorbeeld Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Homeopathie in de negentiende eeuw: het Nederlandse debat' in: Willem de Blécourt, Willem Frijhoff en Marijke Gijswijt-Hofstra ed., *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw* (Hilversum 1993) 274-310. Idem, 'Homöopathie in den Niederlanden und Belgien: divergierende Entwicklungen' in: Dinges ed., *Weltgeschichte der Homöopathie*, 155-184.
12 Zie Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Getuigen verhalen. Op consult bij onbevoegde homeopaten' in: John Helsloot, Theo Meder en Carla Wijers ed., *De discipline van het dagelijks leven*, themanummer *Volkskundig bulletin* 25, 2/3 (1999) 161-176.
13 Dr. N.A.J.V. [N.A.J. Voorhoeve], 'Voordracht van den Arts van Eden', *Homoeopathisch maandblad* 10 (1899) 33-35, aldaar 33.
14 Zie ook Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Homoeopathy and its concern for purity: The Dutch case in the early twentieth century', ongepubliceerd paper voor Anglo-Dutch workshop 'Remedies and healing cultures in Britain and the Netherlands in the twentieth century', Londen, 12-13 juni 1998.
15 ARA, Archief Centrale Gezondheidsraad 378, nr. 48 (1912): Rapport van de Commissie van praeadvies etc., 1 maart 1912.
16 Zie over het verlangen naar zuiverheid de onlangs verschenen studie van Arnold Labrie, *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa 1870-1914* (Amsterdam 2001); en tevens Rob van der Laarse, Arnold Labrie en Willem Melching ed., *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa* (Amsterdam 1998).
17 Anoniem, *Anti-homoeopathisch nieskruid bevattende: twee Aschdagpredikatiën van het gezond verstand en homoeopathisch allerlei* (Amsterdam 1835).
18 Zie een brief van Hahnemann aan Clemens von Bönninghausen (circa 1840), geciteerd in Friedrich Kottwitz, *Bönninghausens Leben. Hahnemanns Lieblingsschüler* (Berg am Starnberger See 1985) 99-100.
19 Zie Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Conversions to homoeopathy in the nineteenth century. The rationality of medical deviance', in: Marijke Gijswijt-Hofstra, Hilary Marland en Hans

de Waardt ed., *Illness and healing alternatives in Western Europe* (Londen 1997) 161-182.

20 Zie over retoriek in de geneeskunde o.a. David Harley, 'Rhetoric and the social construction of sickness and healing', *Social History of Medicine* 12, 3 (1999) 407-435.

21 Zie Gijswijt-Hofstra, 'Getuigen verhalen'.

22 F.W.O. Kallenbach, 'Afscheidsrede van Dr. Kallenbach bij zijn vertrek uit Rotterdam', *Homoeopathisch maandblad* 10 (1899) 30-31, aldaar 31.

23 H.E.M. de Lange, 'Christian groups in the Netherlands and their support for homeopathy (1830-1965)', ongepubliceerd paper voor conferentie 'Patients in the History of Homeopathy', Stuttgart, 1-3 juli 1999.

24 Zie Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Vroege veroveringen van de homeopathie in Nederland: de Rotterdamse patiënten van Clemens von Bönninghausen halverwege de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 21 (1995) 406-428. Idem, 'Getuigen verhalen'. Loes Knotter, 'De aantrekkingskracht van een homeopaat in Gent. De Zeeuwse patiënten van Gustave van den Berghe aan het einde van de negentiende eeuw', ongepubliceerde doctoraalscriptie Nieuwe en Nieuwste Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam (1999). Anne Hilde van Baal, 'Gustave van den Berghe and his patients: a first inventory', ongepubliceerd paper voor conferentie 'Patients in the History of Homeopathy', Stuttgart, 1-3 juli 1999.

25 H.H. Prins Wielandt, *De homoeopathie is wetenschappelijke dwaling en kwakzalverij* ('s-Gravenhage 1888). B.J. Stokvis, *Voordrachten over homoeopathie, gehouden aan de Amsterdamsche universiteit* (Haarlem 1888).

26 F.W.O. Kallenbach, *De aanval afgeslagen. Antwoord op de door H.H. Prins Wielandt en Dr. B.J. Stokvis tegen de homoeopathie gerichte brochures* ('s-Gravenhage 1888) 26-27.

27 Gijswijt-Hofstra, 'Homoeopathy and its concern for purity'.

28 Gijswijt-Hofstra, 'Homöopathie in den Niederlanden und Belgien', 175-176.

29 Zie bijvoorbeeld de bovenvermelde en met die van De Rooy overeenkomende indeling in levensbeschouwelijke en humanitair-idealistische varianten.

30 Christy Duijvelaar en Elke Wissenborn, 'De geschiedenis van de homeopathie in Nederland', ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Wageningen (1993) 81-83.

31 Ibidem, 82.

32 Ibidem, 60-62.

33 P.H. van Eden, *Homoeopathie en praktijk.* Voordracht gehouden in de afdeeling Friesland der Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst (Groningen 1899) 8. Kallenbach, 'Afscheidsrede'.

34 Everard E. Gewin, 'De kring van aanhang der homoeopathie', *Stemmen des tijds* 15 (1926) 341-351, aldaar 341.

35 Knotter, 'De aantrekkingskracht van een homeopaat in Gent', 53-59. Tegenover 4% oudgereformeerden, christelijk gereformeerden plus gereformeerden in de woonplaatsen van Van den Berghe's patiënten uit Zuid-Beveland en Zeeuws-Vlaanderen stond dat 11% van diens patiëntenbestand uit deze gebieden tot deze denominaties behoorde.

36 Kallenbach, 'Afscheidsrede'.

37 Knotter, 'De aantrekkingskracht van een homeopaat in Gent', 46-53.

38 Gijswijt-Hofstra, 'Getuigen verhalen', 172.

39 Zie Amanda Kluveld-Reijerse, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940* (Amsterdam 2000).

40 Romein, *Op het breukvlak* II, 225.